

काय विरोधोऽत्र रूपं दोषांतरं चाह (सर्वत्रेति)। सत्यविवेकस्थितिः। स
 यत्सिद्धेऽप्येवमिति सत्यविवेकस्थितिः। मिथ्याभावस्य
 त्रि। मिथ्यायाः ला बोध्यमः मिथ्यात्वं तस्य सत्यं त्रि। सत्यविवेक
 त्वरूपमिथ्यात्वं साध्यनपक्षेपि पूर्ववत् सिद्धं साध्यन
 त्रैसाह। सत्यं त्रैति। सत्ताना अयेतमिति। सत्यं त्रैति
 केपि सत्यता अयत्नस्य वसत्वेन तदना अयत्नाभावा
 न्नोक्तदोष इति लावः। केयं सत्यं त्रैति। यदना अयत्न
 साध्यं तदसत्यः। अर्थकियाकारि त्रि। आदिपदेन व्यवहार
 विषयस्यार्थः। अपसिद्धां त्रैति। अर्थकिया सामर्थ्यस्य
 व्यंशं त्रैति विषय तस्य च पुरेणा मंगीकारात् तदना अ

मिथ्यायत्नसाध्यनेऽपसिद्धां तदसत्यः। तदन्या चेति। अर्थकिया सा
 मर्थ्या। येन सत्ता जायते करणात्वरूपं सत्यं त्रैति। अर्थकिया
 सिद्धसाध्यनत्रैवेति। अनुगततावेरस्मात्तिरर्नगीकारे
 षा तवन् व्यिकरणात् सत्यसिद्ध्या तदित्यर्थः। तद्विवेक इति।
 सत्यताविवेकशब्दार्थ इत्यर्थः। विज्ञानं चेदिति वाच्यं
 विषयत्वं वा अत्रमिति दोषः। प्रतिपन्नोपाया विज्ञानं। संयोगे
 न समवायेन वा प्रतियोग्याधारत्वेन प्रतिपन्नस्य स्थितिः।
 उपाया त्रै कालिकप्रतिषेधो वाच्य इत्युक्ते अत्र संभवः। मा
 यिकस्य विषयादेराविद्यकस्य शुक्तिरुपादे अत्र त्रै काले
 ऽसद्विलक्षणस्वरूपं मंगीकारेणा स्वरूपस्य त्रै कालिकनि

धनवदैक्यं ॥ वंशं त्रयात्मकं ॥ तत्र क्रमं साहाय्यं लायनाचार्यः ॥ माता
 पितामही चैव तथैव प्रपितामहः ॥ पितामहः स्वयश्चैव मातुपित्रादयः ॥ हा ४
 स्त्रयः ॥ एतेन चार्चनीये स्फः पितरो न्युदये द्विजैरिति ॥ यातु च धवसि
 छानादीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकं ॥ मम संकीर्तयेद्विनिर्नू अन्य ना ४
 त्रपितृपूर्वकं ॥ इति ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ वधमुखा रक्तपितरो वधिश्राद्धेषु
 (मुं) जात इति ॥ तच्छास्त्रांतरविषयं ॥ आश्रलायनानां तु आनुलोम्येन मात्रादि
 क्रमैर्गौवाश्च लायनाचार्यद्वयनात् ॥ यतु ब्रह्मपुराणे ॥ पितामहः पिता
 महः चैव तथैव प्रपितामहः ॥ त्रयो ह्यशुभुस्त्वाद्येते पितरः संप्रकीर्ति
 ताः ॥ तेन्यः पूर्वत्रयो ये तु ते तु नादीमुखा स्मृता इति ॥ तन्माहात्म्यं यत्र
 न प्रकाशं ॥ पठितत्रौष्ठपदपौर्णमासी निमित्तकश्चाहो विषयः ॥ तत्र १६

इतीश्वरी नारायण चतुष्टयं तेषां योगरत्ने सद्यो कुर्याद्विवाहं ॥ अथा
 श्रुदयिकश्चाक्षे विधिः ॥ तत्र च गार्गा धातुनादिषु गार्ग संस्कारेषु जातकमा
 दिषु पत्यसंस्कारेषु अग्न्याधानादिषु श्रौतकर्मसु श्रवणाकर्मदिषु
 वार्षिकपतराकागादिषु राभां कथापनादिषु देवं प्रतिष्ठायां वानप्रस्थ
 देवदेवो ॥ ६ ॥ क्रमसंन्यासस्वीकारेषु तुलापुरुषादिमाहादानादौ न
 वगृह्य प्रवेशो महानाम्यादिवेदवृत्तेषु राजाधिराजैः के शांतिकपौष्टिके
 पुत्रपाकर्मोत्सर्जनयोरप्येकेन वीनेर्यो वानर्योरन्यत्राप्येव विधेका
 र्या ॥ इदमाश्रुदेकश्चाध्यावश्यमाणचमत्तपूजनमैकस्यानेकसं
 स्कारेणैवैकं वार्तकेषु युगपदुपगच्छतेषु सर्वादौ सकदेव तत्रेपाक

र्य॥ ननु प्रतिकारमावृत्त्या॥ यथा देवाकृतजातकर्मोदिकं स्यापन
 यनं काले जातकर्मोदनुष्ठाने देवो नरगतस्य मृतबुद्ध्या कृतो-
 र्धदैहिकस्यागतस्य पुनर्जातकर्मोदिकं संस्काराणां विहितानां यु-
 ग्यदनुष्ठाने कर्मनाशो जलस्पृष्टा सैदीनां प्रायश्चित्ततया पु-
 नः॥ संस्काराणां युगपदनुष्ठाने वा॥ तदुक्तं ब्रह्मपुत्राणामगणे
 शा० क्रियमाणां मातृणां पूजनं सकृन्॥ सकृदेव न वेष्टाहमा
 दौ न पृथगादि विधिः॥ तत्रान्युदयिकश्चाधे कर्तव्ये मानुष्ये दैवश्च
 द्विविधमातुरादौ पूज्यः॥ तत्र मानुष्ये तस्मात्तरोष्ठौ॥ मातृविता
 माही प्रपितामह्यः॥ मातामही मातुः पितामही मातुः॥ प्रपितामहीति

षट्॥ पितृषु मातृषु साचेति॥ ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्तर्षिर्गर्गक्षेत्रगणा
 धिपान्॥ ब्रह्माण्याद्याः ब्राह्मी मातृधरिचैव कौमारी वैष्णवी तथा॥
 वाराहे च तथैन्द्राणि चामुंडाः सप्तमातरः॥ दुर्गा क्षेत्राधिपतिगणा
 धिपतिं पूजयेत्॥ तथा कात्यायनः॥ कुष्मलवना वसो धारिः पंच
 धारा धृतेन तत्र॥ कारयेत्सप्तवाधारीनां तिनी चार्चयेत्तत्रोच्छ्रिता
 तः॥ गौरीपस्ताशचीमेधा सवित्री विजया जया॥ देवसेस्वधा स्वा
 हा मातरे लोकमातरः॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरासर्वैर्देवतया
 सहैति॥ आत्मा देवता॥ आत्मकुलदेवता॥ आयुष्याणि च शास्त्रार्थं
 जपेदत्र समुदितः॥ आयुष्याणि अर्चयेत्तद्रोसादीनि॥ ततः दक्षिणा

इयमी कृतवहे न तुरपस्येवान न्युपगसादा व्यवहार सुग्रहाण समपणयेनेव ग्रहणयोने
 तस्मिन्पतो विषयतश्च विवेका ग्रह ५ यमात्रे पा भवतीति । तदपि लक्षणं न युक्तं । कत इत्यतमहा
 साक्षादव्याप्तेः । आदिपदेन वेदाद्यनुप्रमाणसंग्रहः । स्मृतिः सति प्रमाप्य न वेदव्याप्तिदोषः । न
 वेदकृत इत्यत आह । वेदां नुमादि प्रामाण्यप्रसिद्धाश्च । अत्रादिपदेन स्मृतिग्रहणं प्रसिद्धिदोषः ।
 की । न हि सामान्यमात्रायाश्च हेतुसिद्धायाश्चोतीयास्तीत्याह । स्मृतिः प्रसिद्धमेति ह्यसंभवात् । अतुष
 यं । प्रमाणमिति विज्ञेयधर्माद्यर्थेषु भूषणमिति श्रुतेः । न निवेदंशति । प्रसिद्धेतालोका नमिवायाव
 ता स्मृतिप्रामाण्यसिद्धयर्थमुदाहृतं श्रुतावैति ह्यं यत्तु यं प्रमाणमापति नमिद्यतमाह । एते ह्यसागसम
 दः । इति स्येति पुनः कृतोक्तिरिति ह्यं । तद्यतार्थमागमरुकांतमिति । हेति ह्यमित्यत्रोपागमोपलक्षणं । स्मृति
 पदव्याप्तेष्वेकप्रमाणस्य । तथा च केवलमेकं अनुप्रमाया प्रसुद्धादिकेन विविधमिति यत्तु य
 द्दिकृष्टं भवति नैयायिकलक्षणं निराकरोति । न वसम्यगनुपपन्नं प्रमाणं । सम्यग्प्रमाणं संशय
 र्थयापोहार्थं । प्रमाणप्रयोगव्यवहारेण येति । एतदपि लक्षणं नोपपद्यते । इत्यनस्यति ह्यप्रमाणलक्षणं
 मित्यमीकात्रेपि न ह्यव्याप्तिरपनिहाये वैति । नान्यत्र पेण तद्वा न ग्रहणी । नानप्रमाणमेतनुम
 वति । किं न पालं न व अतः कथं तत्रा व्याप्तिदोषमिति ह्यत आह । अत्रा माप्ये प्रमाणाभावाच्च । नान्येति
 शेषः । शब्देन स्मृतिः प्रसुद्धमिति ह्यप्रमाणविनोर्थं समुच्चिनोति । साक्षिज्ञाने च व्याप्तिर्यत्तु तस्य प्रामाण्या
 र्थमीकात्रेणार्थकतावदाह ।

नित्यां प्रमाय प्रत्यक्षेण वा नु प्रत्यक्षेण तदुक्तं नान्वेति निवेदिता तातो यद्यपि सादोक्तं ज्ञानमे
वेदितुं न विरोधः पतु योदृश्यते न तु ततोऽपि प्रमेति न चान्यथा मस्य ज्ञानस्य प्रमेय विरोधः पतु तानुपपत्तिः
दृष्टेः यद्यपि सादोक्तं पितृद्वारा वा पातात् विषयविषयीभावात् तत्रोपपत्तियेन समं प्रकृतेऽपि न च वायं
ज्ञातताभावेऽनान्वेति न च नियमत्वायुक्तः यद्येकानं न द्विज्ञानं न तद्विषयमिति द्विबोधानमेव शोभते
तद्विज्ञानं तथा सतीछादीनामपि विषयनियमाभावप्रसंगात् किं न च विषयतया तत्रोपपत्तिरिति न च वायं
ने अन्यथानैव ज्ञानेनात्रैव ज्ञानता जायते अपि नियमो न स्यादिति अन्यस्ताह प्रमासाधनमेव न
क्षप प्रमायेनाथ प्राकट्य किं न ज्ञानार्थस्य यथार्थज्ञानं मतो नोक्तदृष्टमिति मत आह न च ज्ञानेन वि
चिन्तिरेव प्रमेयत्र किं विज्ञानं पविच्छिन्निति निश्चयार्थे शो न मुच्यते अस्मिन्नेति स्मृति साधनव्युक्ता
साधनार्थे यथार्थज्ञानं ग्रहणं त्रमादि साधनव्युक्ता साधनं मस्तं नामाज्ञानं पविच्छिन्नः प्रमाः तत्साध
नं य प्रमाणं तथापि न च प्रमाणमेतद्युक्तं ज्ञानं पविच्छिन्ने पविप्रमात्वे साधनस्य य प्रमाणहेन
तत्रा व्यापः न द्विज्ञातपविच्छिन्नादे र प्रमात्वादे प्रमाणमस्ति ज्ञातपविच्छिन्नादेः प्रमात्वादे स्मृ
त्यादेः पविच्छिन्नादिद्विज्ञातमेव यथा अर्थमेव प्रामाण्यमिति संगीकृतान् स्मृत्यादेः प्रमात्वादेः संगीकृतं
विप्रसंगेना निवृत्तिः यथा अर्थमेव प्रामाण्यमिति संगीकृतं स्मृत्यादिकं प्रमात्वादेः संगीकृतं
दिति प्राभाकराणां लक्षणादप्युक्तिः न चानुभूतिरेव प्रमाणं स्मृतिव्यतिरेकं ज्ञानमनुभूतिः
स्मृतिश्च संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं न च यथा अर्थानुभवेति व्याप्तिः प्रमाणं स्मृतिश्च नः प्रयय

युषमिति नाब्धं वा नां च युषमिति दक्षिणां सेतन्मे अस्तु च युषमिति
 मस्तु धेरा नासुषमिति रिपसि उस्मधा नयेत् पुनः परिसमूहना परि
 युषणा कृत्वा दत्तां जलं स्तिष्ठन्नां च मे स्वरश्च मे यज्ञोपस्तेन मे श्रु
 यन्ते न्यूनं उत मे ते पयेति रिक्ते तरे मे तेन मः ॥ अग्नये नमः ॥ स्वस्ति श्रु
 द्वां मे धां यशः प्रज्ञा विद्या बुधि धियं बलं ॥ आयुष्यते दुःखानो ग्यं देहि
 मे हव्यवाहनो नम इत्यग्निमुपस्थाय अग्निरुत्तमतो गत्वा प्रत्यस्मुखी च
 याचो यो हि मुखो नूत्वा दक्षिणं जानुं भूतले निधाय पाणिभ्यां यथा स स्व
 दक्षिणां श्रोते स स्पर्शस्य व्यस्त पाणिना चो यस्य दक्षिणा पादं स्व दक्षिणा
 स्तसं च मज्जह स्तेन जसु प्रभृति पादपर्यंतं स्पृष्ट्वा अमुकं रामां हं

तिमं न शस्त्रं नु ब्रह्म चापि पां मादित्यमी क्षयेत् ॥ तत उत ग्रावपि पूर्व
 दुत्तरं तो गेन न्योन्या हि मुखे तिष्ठेतां अथाचार्यः ॥ कस्य ब्रह्म चार्यं सि
 प्रापं स्थ ब्रह्म चार्यं सि ॥ कस्त्वा क उपनयते कायत्वा पपि ददामीति मन्त्र
 उपनयनं प्राजापयेत् ॥ गार्थं मग्नं सामर्थ्यं ॥ युवा सुवा सामर्थ्यस्य
 कौशिको ॥ भविष्यो मित्रो यूपस्त्रिष्टुप् पूर्वार्धं च स्य प्रदक्षिणावर्तने
 तु उत गार्धं च स्य पाणिभ्यां वेदं हृदया लुं मुने विनियोगः ॥ युवा सु
 वा साः परिवीत आगास्तु श्रेयो भवति जायमान इत्यर्धं च मुचार्य
 त्वं प्रदक्षिणं मावर्त्य शस्त्रं मुखं वक्ष्यते ॥ ततः कुमारं स यो र
 विस्वपाणी गमयित्वा ॐ तं धीना सः कवय उच्यते ॥ स्वाध्यासं मन

सादेवयंत इह तर्हि मु चार्यत इह प प्रवेशं सवृत्य पिभ्यां स्पृशते ॥ त
त आचार्य आत्मा जमग्निं चात्तरे पावतु नीलां प्रत्य गग्ने स्वयमुप विष्णु
स्व स्वदक्षि णते ॥ प्राङ्मुखं तमुपवेश्येत् ॥ ततो वटु नग्नेऽग्निसमूहं प्र
युक्ष्य णे वृत्वा रत्तिकारं सुते त्व वृत्वा अग्नये समिधा मिधस्य दिने ष
गर्गे निस्त्रिष्टुप् समिधा धाने वि० ॥ ओं अग्नये समिधो वाहा वै वदेत
जान वेदसे ॥ तथा त्वमग्ने वर्धस्व समिधा ब्रह्म णा वयं स्वाहेतिसमि
धमा धाय अग्नये इदं नममेतु इदं शत्यागो वृत्वा पाणिं प्रक्षाल्याग्निं स्पृ
ष्ट्वा तेजसा मासमनं जीति संवृता बह्वयं मुखमवाङ्मि मज्ज्य पाणिं प्र
क्षाल्य पुनरग्निं स्पृष्ट्वा मित्रेणा तथैव मुखं निमज्ज्य पाणिं प्रक्षाल्य
इदं तस्मै तिष्ठन् प्रणतिमुद्रां कृत्वा मयि मेधा मिति पुण्यं हि रण्यं ग

११९

२. ऋषिः ॥ त्रयाणां अग्नीं इ सूर्या देवता उत्तरे त्रयाणां मग्निं देवता
गायत्री उदः ॥ अग्न्युपस्थापने विनियोगः ॥ मयि मेधां मयि प्रज्ञां मया
मिमेत जादधातु ॥ मयि मेधां मयि प्रज्ञां नयी दिव्यं दधातु ॥ मयि मेधां
यि प्रज्ञां मयि सूर्या भ्राजा दधातु ॥ यत्ते अग्ने ते जस्ते नाहं तेजस्वी भूया
सं ॥ यत्ते अग्ने वर्चस्ते नाहं वर्चस्वी भूयासं ॥ यत्ते अग्ने हरस्ते नाहं ह
रस्वी भूयासं ॥ इति षण्मंत्रैरग्निमुपस्थाप्य मानस्तोत्रे इत्यस्य क्रमा
स इह गती विभू ॥ ग्रहणे विनियोगः ॥ मानस्तोत्रे तत्र मान आय
विमानो गोषु मानो अश्वेषु मीनिषः ॥ वीनान्मानो रुद्रा मितो वध
हविषं तस्मै इति वाह पां मह ॥ इत्यनेन न स्मादा दाय यथा चार आ
युषजमदग्निं ललाटे कस्य पश्य चोयुषमिति कठं अगस्त्यस्य या

६५ पुनरपि पूर्ववदुक् के पूरणादिवत् सवितते हस्तमंत्रम् ॥ दोतमं त्राने पूर्ववदुक् नगमेत्काहसंगृहीत्वा

११५

शिष्यां ऊं हविश्चार्यत ऊं लंकुमा ऊं जलिनैवावक्ष्यते ॥ ततः
शिष्यत्वसिध्यर्थं वृत्तहस्तं गृह्णीयात् ॥ तत्र मंत्रः ॥ देवस्यत्वा
सवितुप्रसवे अभिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता ऊयां हस्तं गृह्णामि
तियजुर्नते मुकरार्मन्नितिकुमानस्यो निवाद निवेनामरार्मने
सुबुध्या निर्दिश्यदक्षिणेन पाणिना कुमानस्य सांगुष्ठदक्षिण
पाणिगृहीत्वा पुनरपि पूर्ववत् सूत्रं रयित्वा गिरा चार्यस्तवेति मे
त्राने पूर्ववत् तन्नाम निर्दिश्य हस्तं गृह्णीयात् ॥ अथाचार्यो ब्रह्म
चापिणा सह निष्कम्य देवसविता षते ब्रह्म चा। रीते सोपाय सं
मामतेत्युच्चार्य सने ॥ स्पर्णार्थं व्रतपतये आदित्याय पेदुंददामी ॥

११८

अग्नेपवस्वस्वपाअस्मेवर्चसुवीर्येदधतु यिमयिषेयं स्वाहा ॥ ७ ॥
प्रजापतेन त्वदित्यस्य हि नृण्यगर्जप्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रथोना
ज्यहोमे विनिर्योगः ॐ प्रजापतेन त्वदे ० स्वाहा प्रजापते दं नमो
अथाचार्य उत्तमतो गेः शोऽमु खस्तिष्ठेत् कुमानोऽप्यग्न्या च
र्ययोर्मध्ये न गत्वा चार्यस्याग्निमुखस्तिष्ठेत् ॥ अथाचार्यः संय
तत्मा कुमानस्य शुचिर्बसिद् सवित् देवतां तत्पये चोऽलि क्षा
नर्णो कुर्यात् ॥ तच्चेष्टं ॥ शुहोदकेन शिष्याऽलिमापूर्य स्वस्त्वा
जलिमन्येन पूरयित्वा ॥ तस्म वितुनित्यस्य शावाश्वः सोतानुषु
प् ॥ अवक्ष्याग्नौ विनिर्योगः ॐ तस्म वितुर्वर्णी महो वयं देवस्य नृ
जवं ॥ सोऽमु खस्तिष्ठेत् ॥ अनेन रसा ललुपुदम्